

ΚΡΙΤΗΡΙΑ ΕΠΙΛΟΓΗΣ, ΑΠΟΤΙΜΗΣΗ ΚΑΙ ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗ «ΚΑΛΩΝ ΠΡΑΚΤΙΚΩΝ» ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΚΑΙ ΤΟ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟ

Το φαινόμενο του σχολικού εκφοβισμού λαμβάνει ανησυχητικές διαστάσεις και γίνονται προσπάθειες για την αντιμετώπισή του σε παγκόσμιο επίπεδο (Burke & Herbert, 1996· Heller, 1996· Cowie and Sharp, 1996· Clarke and Kiselica, 1997· Elsea and Smith, 1998· Fuller, 1998). Οι πρακτικές που προτείνονται προς εφαρμογή πρέπει να τυγχάνουν προσεκτικής εξέτασης, να αποφεύγουν τον στιγματισμό των παιδιών και να εγκαθιδρύουν ψυχοπαιδαγωγικές σχέσεις, ώστε να αποτελέσουν επιτυχημένα μοντέλα για την πρωτογενή και δευτερογενή πρόληψη του φαινομένου και για την αντιμετώπιση των κρουσμάτων που έχουν ήδη παρατηρηθεί. Σκοπός του κεφαλαίου είναι η παρουσίαση καλών πρακτικών που εφαρμόζονται στα σχολεία και έχουν λάβει χώρα στην Ελλάδα και το εξωτερικό για την αντιμετώπιση και την πρόληψη του φαινομένου του σχολικού εκφοβισμού, καθώς και η επεξήγηση των κριτηρίων για τον σχεδιασμό και την υλοποίησή τους και η αποτίμηση της αποτελεσματικότητάς τους.

Σκοπός

Όταν θα έχετε ολοκληρώσει τη μελέτη της παρούσας ενότητας, θα είστε σε θέση:

- Να γνωρίζετε πρακτικές που στοχεύουν στην πρόληψη και την αντιμετώπιση του σχολικού εκφοβισμού και είτε έχουν εφαρμοστεί με επιτυχία στην Ελλάδα και το εξωτερικό στο παρελθόν είτε βρίσκονται σε εξέλιξη
- Να γνωρίζετε τις προϋποθέσεις και τα στάδια υλοποίησης των πρακτικών
- Να αναγνωρίζετε τους ρόλους των εμπλεκόμενων μαθητών, εκπαιδευτικών, σχολείου και άλλων φορέων
- Να αξιολογείτε την επιτυχημένη εφαρμογή των σχετικών πρακτικών.

**Προσδοκώμενα
αποτελέσματα**

- Σχολικός εκφοβισμός
- Πρόληψη και αντιμετώπιση του σχολικού εκφοβισμού
- Καλές πρακτικές στην τάξη
- Συμπεριφορά μαθητών
- Αλληλεπίδραση εκπαιδευτικών

**Έννοιες
κλειδιά**

- Συνεργασία σχολείου

Στο κεφάλαιο αυτό παρατίθενται καλές πρακτικές για την αντιμετώπιση του σχολικού εκφοβισμού. Επεξηγούνται οι απαραίτητες προϋποθέσεις, τα στάδια και τα μέσα υλοποίησης και οι γενικές αρχές που διέπουν τέτοιου είδους πρακτικές. Επιπλέον, αναλύονται οι ρόλοι που αναμένεται να υιοθετηθούν από τους εκπαιδευτικούς, τους συμμετέχοντες μαθητές, καθώς και η συνολική στάση του σχολείου και άλλων εμπλεκόμενων φορέων. Συμπεριλαμβάνονται διαδικτυακοί σύνδεσμοι, ώστε να καταστεί δυνατή η περαιτέρω διερεύνηση του θέματος και παρατίθενται ασκήσεις και δραστηριότητες που βοηθούν στην εμβάθυνση και στον αναστοχασμό επί του θέματος.

Εισαγωγικές
Παρατηρήσεις

8.1 Εισαγωγή

Οι καλές πρακτικές που μπορούν να εφαρμοστούν στο σχολείο για την πρόληψη και την αντιμετώπιση του σχολικού εκφοβισμού δε στοχεύουν στην απλή παροχή γνώσεων στους μαθητές σχετικά με το φαινόμενο. Στοχεύοντας στην ψυχοκοινωνική υγεία των μαθητών (Tsiantis, 2008a, 2008b), οι πρακτικές αυτές συνδυάζουν στοιχεία βιωματικής και συνεργατικής μάθησης, ώστε να βελτιώσουν την αυτοπεποίθηση των μαθητών και τις δεξιότητες που αφορούν στην αλληλεπίδραση, στη διαπραγμάτευση και στην υπεράσπιση ορίων. Οι εν λόγω πρακτικές χρησιμοποιούν στοιχεία της συνεργατικής μάθησης, όπως η ενθάρρυνση και η ενσυναίσθηση, σε ένα κλίμα που προάγει την αποδοχή και την αλληλεγγύη. Η ισότιμη συμμετοχή εκπαιδευτικού και μαθητών είναι σημαντική, με τον ρόλο του εκπαιδευτικού ως συντονιστή, διαμεσολαβητή και υποστηρικτή (Burke & Herbert, 1996· Clarke & Kiselica, 1997· Cowie & Sharp, 1996· Elsea & Smith, 1998· O'Moore, 1997· Rodkin & Hodges, 2003). Ο εκπαιδευτικός καλείται να παρακολουθήσει τη διαδικασία, παρατηρώντας την ομάδα και παρεμβαίνοντας όταν χρειάζεται να υποστηρίξει τους μαθητές.

Βασικές προϋποθέσεις:

- Ψυχοπαιδαγωγική προσέγγιση
- Λειτουργία της τάξης σαν ομάδα
- Αλληλεπίδραση μαθητών
- Διαχείριση προβλημάτων
- Διαπραγμάτευση μεταξύ των μελών

Στάδια υλοποίησης:

- Πρόταση θέματος
- Ανταλλαγή απόψεων σχετικά με το θέμα
- Σχεδιασμός πλαισίου δράσης
- Εφαρμογή δραστηριοτήτων
- Αξιολόγηση της πρακτικής

Μέσα υλοποίησης:

- Ενεργητική ακρόαση
- Διάλογος
- Ελεύθερη συμμετοχή

Αρχές εφαρμογής:

- Αναλυτική περιγραφή των πρακτικών πριν από την εφαρμογή τους
- Ελαστικότητα των πρακτικών, ώστε να προσαρμόζονται σε διάφορες περιστάσεις
- Ανοιχτές συζητήσεις μεταξύ των μαθητών και παροχή ανατροφοδότησης
- Σεβασμός στην εποικοδομητική ανατροφοδότηση
- Έκφραση σεβασμού, ενσυναίσθησης και αμεσότητας από τους εκπαιδευτικούς
- Διευκόλυνση από τους εκπαιδευτικούς, ώστε οι μαθητές να συμμετέχουν
- Οι πρακτικές εφαρμόζονται με ενθαρρυντικό και όχι εξαναγκαστικό τρόπο
- Η ενθάρρυνση βασίζεται στην προτροπή, στις κατάλληλες ερωτήσεις και στη διαπραγμάτευση
- Οι πρακτικές πρέπει να δημιουργούν ευχάριστο και ενθαρρυντικό κλίμα και να κινούν το ενδιαφέρον
- Οι δραστηριότητες που περιλαμβάνονται είναι βιωματικές και πλούσιες σε αλληλεπίδραση
- Η συμμετοχή των μαθητών στηρίζεται και διευκολύνεται, αλλά βασίζεται στον δικό τους ρυθμό
- Δίνεται έμφαση στις ικανότητες των μαθητών, με σκοπό την αύξηση της αυτοεκτίμησής τους
- Ο εκπαιδευτικός είναι πρόθυμος να αντιμετωπίσει τις δυσκολίες των μαθητών
- Οι πρακτικές βασίζονται στην επίλυση προβλημάτων
- Οι μαθητές ενθαρρύνονται να παρακολουθούν και να συμμετέχουν
- Οι μαθητές παροτρύνονται να σκεφτούν όλες τις δυνατές λύσεις για τα προβλήματα
- Οι μαθητές ενθαρρύνονται να εφαρμόζουν τις ικανότητές τους, δεχόμενοι θετική ανατροφοδότηση, ώστε να μπορέσουν να αναπτυχθούν θετικά.

8.2 Πρακτικές εφαρμογές από την πλευρά των εκπαιδευτικών

Η συνεργασία και η αλληλεπίδραση μεταξύ των εκπαιδευτικών είναι ιδιαίτερα σημαντική γιατί μπορεί να βοηθήσει στη βελτίωση των διδακτικών δεξιοτήτων τους και της πρακτικής τους στην τάξη. Συνεπώς, η συνεργασία μεταξύ των εκπαιδευτικών έχει θετική επίδραση στα μαθησιακά γνωστικά και συναισθηματικά αποτελέσματα. Σε σχολεία με αποτελεσματικές πρακτικές, παρατηρείται αλληλεπίδραση των

εκπαιδευτικών σε θέματα που σχετίζονται με τη μάθηση και τη διδασκαλία με σκοπό να δημιουργήσουν ένα επαγγελματικό περιβάλλον μέσω του οποίου προωθείται η γνώση και η μάθηση και οι μαθητές οδηγούνται στην επίτευξη των γνωστικών και συναισθηματικών στόχων (Creemers & Kyriakides, 2008). Από τη στιγμή που η ενδοσχολική βία και ο εκφοβισμός θεωρούνται προκλήσεις για ένα καλύτερο μαθησιακό περιβάλλον, διαφαίνεται ότι τα σχολεία που είναι αποτελεσματικά ως προς την αντιμετώπιση και τη μείωση των κρουσμάτων εκφοβισμού είναι τα σχολεία στα οποία οι εκπαιδευτικοί συνεργάζονται όχι μόνο αναφορικά με τη διδασκαλία αλλά και με σκοπό τη μείωση του φαινομένου του εκφοβισμού. Σε κάποια σχολεία, ωστόσο, παρατηρείται συνεργασία μεταξύ των εκπαιδευτικών τους, αλλά μόνο για θέματα προσωπικού και κοινωνικής αλληλεπίδρασης και η συνεργασία δεν επεκτείνεται σε άλλες δραστηριότητες. Σε ένα τέτοιο περιβάλλον, η σχέση μεταξύ των εκπαιδευτικών θεωρείται πολύ σημαντική, αλλά η αλληλεπίδραση σε θέματα διδακτικά και μαθησιακά δεν θεωρείται αναγκαία και σημαντική. Για να είναι ωστόσο αποτελεσματική η αλληλεπίδραση και η συνεργασία μεταξύ των δασκάλων και να βελτιώνει την ποιότητα στην εκπαίδευση, πρέπει να είναι εστιασμένη σε δραστηριότητες που πραγματοποιούνται στον χώρο του σχολείου και τις αναλαμβάνουν οι εκπαιδευτικοί. Αυτό το είδος ενεργητικής αλληλεπίδρασης σε θέματα σχετικά με τη μάθηση και τον σχολικό εκφοβισμό είναι απαραίτητο και μπορεί να συνεισφέρει, εκτός των άλλων, και στην επαγγελματική ανάπτυξη των εκπαιδευτικών.

Πρακτικές που μπορεί να εφαρμόσει ο εκπαιδευτικός:

- Να μιλά στο παιδί που αντιμετωπίζει εκφοβισμό και να το ακούει προσεκτικά. Να βεβαιωθεί ότι το παιδί θα νιώθει την άμεση ανταπόκριση του εκπαιδευτικού και την προστασία του, καθώς και τη διαθεσιμότητα για παροχή βοήθειας. Το παιδί πρέπει να νιώθει εμπιστοσύνη να ενημερώνει τον εκπαιδευτικό σχετικά με οτιδήποτε συμβαίνει
- Να συζητά με τους γονείς των παιδιών όταν επιθυμεί να εκφράσει κάποιους προβληματισμούς και να δείχνει την προθυμία του για ανάληψη δράσης
- Να εξακριβώνει ποια παιδιά εκφοβίζουν και ποια δέχονται εκφοβιστική συμπεριφορά
- Να εξακριβώνει ποια παιδιά παρατηρητές ενθαρρύνουν με τη στάση τους το παιδί που δρα ως θύτης
- Να πλησιάζει το παιδί που εκφοβίζει, ώστε να συζητήσει μαζί του για το θέμα χωρίς αυτό να νιώσει απειλή ή στιγματισμό
- Να υποστηρίζει το παιδί που δέχεται τον εκφοβισμό και να ζητά τη συνεργασία της διεύθυνσης του σχολείου.

Περιεχόμενο της πρακτικής

Οι εκπαιδευτικοί μπορούν να ενθαρρυνθούν, μαθαίνοντας ο ένας από τον άλλο και ανταλλάσσοντας ιδέες και εμπειρίες σχετικά με το φαινόμενο του σχολικού

εκφοβισμού. Για παράδειγμα, ένας εκπαιδευτικός που έχει αποκτήσει εμπειρίες σε θέματα εκφοβιστικής συμπεριφοράς και στο παρελθόν είχε χειριστεί με επιτυχία τέτοιες καταστάσεις, θα μπορούσε να παρέχει συγκεκριμένες συμβουλές στους συναδέλφους του σχετικά με τους τρόπους αποτελεσματικής αντιμετώπισης τέτοιων περιστατικών.

Στο ίδιο πλαίσιο, οι εκπαιδευτικοί μπορούν να αποκαλύψουν και πρακτικές που στάθηκαν αναποτελεσματικές στην αντιμετώπιση του σχολικού εκφοβισμού. Προϋπόθεση για να μπορούν οι εκπαιδευτικοί να μοιραστούν όχι μόνο επιτυχημένες αλλά και αποτυχημένες πρακτικές είναι να υπάρχει κλίμα εμπιστοσύνης μεταξύ τους, καθώς έτσι μπορούν να αναστοχαστούν σε σχέση με λανθασμένες πρακτικές, να τις αποφύγουν στο μέλλον και να αναπτύξουν περαιτέρω τις θετικές τους εμπειρίες. Πρέπει ωστόσο να τονιστεί ότι είναι αρκετά δύσκολο για τους εκπαιδευτικούς να επιτύχουν γρήγορα και άμεσα κλίμα εμπιστοσύνης μεταξύ τους, καθώς, συνήθως, απαιτείται χρόνος αλλά και συνεργατικές προσπάθειες που θα ενθαρρύνουν την αυτοκριτική. Σε κάθε περίπτωση, είναι σημαντικό οι εκπαιδευτικοί να είναι προετοιμασμένοι και να νιώθουν αρκετή αυτοπεποίθηση, ώστε για να μπορούν να εκφραστούν ελεύθερα για παρελθοντικές αρνητικές εμπειρίες.

Επιπλέον, οι εκπαιδευτικοί μπορούν να υποστηρίξουν και να ενθαρρύνουν ο ένας τον άλλον με ανταλλαγή επισκέψεων στις τάξεις τους και, στη συνέχεια, με τον αναστοχασμό σχετικά με την εύρεση αποτελεσματικών και λιγότερο αποτελεσματικών τρόπων και στρατηγικών για να μειωθούν τα περιστατικά ενδοσχολικής βίας και εκφοβιστικής συμπεριφοράς στο επίπεδο της τάξης. Καθώς οι εκπαιδευτικοί πραγματοποιούν τέτοιες επισκέψεις, μπορούν να παρατηρούν τη διδασκαλία των συναδέλφων τους και τους τρόπους χειρισμού προβλημάτων εκφοβιστικής συμπεριφοράς. Οι αμοιβαίες παρατηρήσεις των εκπαιδευτικών μπορούν να συζητούνται στις συνεδρίες του προσωπικού με σκοπό να βοηθηθούν όλοι στην από κοινού εκμάθηση αποτελεσματικών τρόπων διαχείρισης της εκφοβιστικής συμπεριφοράς. Μπορούν, ακόμη, να δημιουργηθούν έντυπα παρατήρησης τα οποία να είναι σχετικά με την πολιτική που ακολουθεί το σχολείο απέναντι στον εκφοβισμό.

Επιπρόσθετα, κάποιες από τις ευθύνες του προσωπικού, όπως η παιδονομία, μπορούν να ανατίθενται όχι σε μεμονωμένα άτομα αλλά σε δυάδες εκπαιδευτικών. Ο λόγος είναι ότι με τη συνεργασία οι εκπαιδευτικοί μπορούν να συζητήσουν αυτά που παρατηρούν, να ανταλλάξουν γνώμες, να βρουν από κοινού λύσεις και κατόπιν να παρουσιάσουν στη συνεδρία του προσωπικού τις πρακτικές που θεωρούν ότι θα είναι αποτελεσματικές στο θέμα που έχει προκύψει. Μ' αυτόν τον τρόπο, οι εκπαιδευτικοί αποκτούν ευκαιρίες επαγγελματικής ανάπτυξης, οι οποίες τους διευκολύνουν στη διαχείριση του σχολικού εκφοβισμού. Ακόμη, μπορούν να οργανωθούν ζευγάρια ή μικρές ομάδες εκπαιδευτικών που θα έχουν την ευθύνη προετοιμασίας μιας παρουσίασης για όλο το σχολείο, σχετικά με πρακτικές που στοχεύουν στη μείωση του φαινομένου του σχολικού εκφοβισμού μεταξύ των μαθητών.

Πολύ σημαντική πρακτική αποτελεί η δημιουργία ενός συστήματος μεντόρων, οι οποίοι είναι οι πιο έμπειροι εκπαιδευτικοί στο θέμα της εκφοβιστικής συμπεριφοράς. Η επιλογή των μεντόρων μπορεί να γίνει από τη διεύθυνση του σχολείου με βάση το

ιστορικό και τις δεξιότητες που έχει ο κάθε εκπαιδευτικός. Οι πιο έμπειροι εκπαιδευτικοί στο θέμα του σχολικού εκφοβισμού, καθώς και οι διευθυντές του σχολείου, μπορούν να παράσχουν στήριξη στους υπόλοιπους εκπαιδευτικούς ή στους μαθητές που είναι θύματα εκφοβισμού. Επιπλέον, η επιτροπή των μεντόρων μπορεί να συμβάλει στην εκπαίδευση των εκπαιδευτικών, στην παρακολούθηση της αποτελεσματικότητας των στρατηγικών, στην εισήγηση αλλαγών και στη συνολική ρύθμιση της κάθε παρέμβασης.

Οι εκπαιδευτικοί που αντιμετωπίζουν περιστατικά εκφοβισμού στην τάξη τους πρέπει να έχουν την ευκαιρία να επιζητούν την παροχή στήριξης από το σχολείο και να διευκολύνονται στην αντιμετώπιση των προβλημάτων. Για παράδειγμα, στις τάξεις όπου παρατηρούνται περισσότερα κρούσματα εκφοβισμού, θα μπορούσαν να υπάρχουν λιγότεροι μαθητές, ώστε να έχουν οι εκπαιδευτικοί τη δυνατότητα να αντιμετωπίσουν με πιο αποτελεσματικό τρόπο τον σχολικό εκφοβισμό. Επίσης, θα μπορούσε να υπάρχει σε κάθε τάξη ένα ακόμη άτομο ως βοηθός του εκπαιδευτικού, για να παρέχει βοήθεια, όταν προκύπτουν θέματα εκφοβιστικής συμπεριφοράς.

Εικόνα: <http://www.bullyingprevention.org/index.cfm/ID/2/Best-Practices/>

Έργο και ρόλος του εκπαιδευτικού:

- Προσεκτική προετοιμασία για την εφαρμογή των πρακτικών και σαφής επεξήγησή τους
- Διευκόλυνση των μαθητών στη διερεύνηση των θεμάτων
- Οργάνωση των μαθητών σε ομάδα
- Επεξήγηση των σταδίων της πρακτικής και των στόχων κάθε βήματος, καθώς και παροχή οδηγιών για τα βήματα που ακολουθούν
- Να παρέχουν βοήθεια στους μαθητές όταν χρειάζεται, θέτοντας τις κατάλληλες ερωτήσεις και βοηθώντας τους να παρέχουν απαντήσεις
- Να κατευθύνουν τη συζήτηση με βάση τα σχόλια και τις απαντήσεις των μαθητών

- Να καταγράφουν και να συστηματοποιούν τα κύρια σημεία των συζητήσεων
- Να βοηθούν στην εξαγωγή συμπερασμάτων μετά από κάθε συζήτηση
- Να διευκολύνουν την οργάνωση της ομάδας με διακριτικό τρόπο
- Να εξασφαλίζουν ότι οι συμμετέχοντες μαθητές δεν υπόκεινται σε κριτική και δεν υποτιμούνται
- Να διευκολύνουν την παροχή ανατροφοδότησης
- Να συνεισφέρουν στη συζήτηση αποσαφηνίζοντας και συνοψίζοντας.

8.3 Πρακτικές σε επίπεδο σχολείου: η συνεργασία του σχολείου με τους γονείς και άλλους φορείς

Οι σχέσεις και η συνεργασία του σχολείου με φορείς της κοινότητας και τους γονείς είναι εξαιρετικά σημαντική, αφού οι φορείς αυτοί μπορούν να προσφέρουν ηθική βοήθεια στους μαθητές του σχολείου. Στην εφαρμογή συγκεκριμένων δράσεων, η συνεργασία με άλλους φορείς μπορεί να συνεισφέρει σημαντικά με κοινό σκοπό τη μείωση του φαινομένου του σχολικού εκφοβισμού και τη δημιουργία ενός ασφαλούς και υποστηρικτικού κλίματος στο σχολείο με το χαρακτηριστικό της αλληλεγγύης (Ματσαγγούρας, 2002). Το σχολείο μπορεί να ενημερώνει τους γονείς, ώστε να δημιουργήσει ένα κλίμα στο οποίο θα εκφράζονται ελεύθερα απόψεις και προσδοκίες και θα βρίσκονται τρόποι βελτίωσης του σχολικού περιβάλλοντος. Η συμμετοχή της ευρύτερης κοινότητας, κυρίως των γονέων και των μαθητών, και η συνεργασία με το σχολείο μπορεί να συστηματοποιηθεί με τη σύσταση επιτροπής με τη συμμετοχή του διευθυντή, αντιπροσώπων γονέων, δασκάλους, εκπαιδευτικούς και μαθητές. Με τη συμμετοχή εκπαιδευτικών, μαθητών και γονέων στον σχεδιασμό και στην εφαρμογή πρακτικών για την καταπολέμηση του σχολικού εκφοβισμού, μπορούν να παρέχονται στη διεύθυνση του σχολείου πολύτιμες πληροφορίες απ' όλους όσοι επηρεάζονται από το φαινόμενο. Τα ερευνητικά δεδομένα από τη βιβλιογραφία καταδεικνύουν ότι αυτός ο παράγοντας αποτελεί έναν από τους πιο σημαντικούς για την αποτελεσματικότητα των πρακτικών στο επίπεδο του σχολείου (Fan & Chen, 2001· Kyriakides, Creemers, Antoniou & Demetriou, in press· Waterman & Walker, 2009). Με τη δημιουργία καλών σχέσεων με τους γονείς και τη σχολική κοινότητα και την ενθάρρυνσή τους για ενεργητική εμπλοκή στην εφαρμογή της πολιτικής του σχολείου, αξιοποιούνται όλοι οι διαθέσιμοι ανθρώπινοι πόροι τόσο για την επίτευξη των γνωστικών και συναισθηματικών μαθησιακών στόχων, αλλά και για την αντιμετώπιση ποικίλων προκλήσεων και περιστατικών εκφοβισμού που, ενδεχομένως, λαμβάνουν χώρα στο σχολείο.

Πρακτικές που μπορεί να εφαρμόσει η διεύθυνση του σχολείου:

- Να καταγράφει το περιστατικό εκφοβισμού, παρατηρώντας πού και πότε συνέβη η εκφοβιστική συμπεριφορά, καθώς και ποιοι συμμετείχαν ως θύτες και θύματα, ποιοι ως παρατηρητές, ποια μορφή ενδοσχολικής βίας σημειώθηκε

- Να διατηρεί αρχείο καταγραφής των κρουσμάτων εκφοβισμού, με σκοπό να παρέχεται εύκολη πρόσβαση σε αυτό στους εκπαιδευτικούς που ενδιαφέρονται
- Να προσδιορίζει, εάν το κρούσμα αφορά σε επαναλαμβανόμενη εκφοβιστική συμπεριφορά ή εάν πρόκειται για μεμονωμένο περιστατικό
- Σε περίπτωση που η εκφοβιστική συμπεριφορά επαναλαμβάνεται, πρέπει να υπάρχει συνεννόηση με τους γονείς του παιδιού, ώστε να προσκληθούν σε κάποια συνάντηση για συζήτηση
- Να καθορίσει τις συνέπειες που θα υποστεί το παιδί που δρα ως θύτης, αφού έρθει σε επαφή με τους γονείς του, καθώς και αυτές για τα παιδιά που υποστηρίζουν το παιδί με την εκφοβιστική συμπεριφορά
- Να σχεδιάζει με ποιον τρόπο θα παρακολουθηθεί το πρόβλημα με στόχο τον έλεγχο πάνω στις εξελίξεις της κάθε περίπτωσης.

Περιεχόμενο της πρακτικής

Συνεργασία με τους γονείς

Η συνεργασία με τους γονείς είναι πολύ σημαντική για την αντιμετώπιση της εκφοβιστικής συμπεριφοράς. Με τον όρο γονείς δεν εννοούνται μόνο οι γονείς των θυτών, των θυμάτων και των αυτοπτών μαρτύρων, αλλά και οι γονείς όλων των μαθητών του σχολείου, καθώς ο σχολικός εκφοβισμός δεν επηρεάζει μόνο μαθητές που εμπλέκονται άμεσα ως θύτες, θύματα ή αυτόπτες μάρτυρες εκφοβιστικής συμπεριφοράς, αλλά όλους τους μαθητές του σχολείου. Για τον λόγο αυτόν, η εκφοβιστική συμπεριφορά αποτελεί ανησυχία για όλους τους γονείς και καθιστά απαραίτητη τη συμμετοχή τους στην αντιμετώπιση και μείωση του προβλήματος.

Στην αρχή του σχολικού έτους, είναι πολύ σημαντικό το σχολείο να ενημερώσει τους γονείς για την πολιτική του για την εκφοβιστική συμπεριφορά, να παρέχει ανάλυση και να ζητήσει ανατροφοδότηση και σχόλια από τους γονείς. Σε αρχικό στάδιο, οι προσπάθειες του σχολείου πρέπει να περιλαμβάνουν την πλήρη ενημέρωση των γονέων για το θέμα και την παροχή όλων των πληροφοριών για το πλάνο δράσης. Κατά τη διάρκεια υλοποίησης του προγράμματος, είναι ιδιαίτερα χρήσιμο να παρέχεται ανατροφοδότηση στους γονείς και να ενημερώνονται για τη μείωση των ποσοστών εκφοβισμού. Μ' αυτόν τον τρόπο θα ενισχυθούν οι προσπάθειές τους για την εφαρμογή και την υλοποίηση της πολιτικής του σχολείου ενάντια στον εκφοβισμό. Ακόμη, θα πρέπει να παρέχεται στους γονείς λεπτομερής πληροφόρηση για την ενδοσχολική βία και τους τρόπους αντιμετώπισης του προβλήματος, ενώ παράλληλα θα τους παρέχεται ενθάρρυνση για επικοινωνία με το σχολείο όταν υποπτεύονται την ύπαρξη περιστατικών εκφοβισμού.

Ακόμη, ευθύνη του σχολείου είναι η αύξηση των γνώσεων και των δεξιοτήτων των γονιών, ώστε να είναι σε θέση να αντιμετωπίσουν αποτελεσματικά τον σχολικό εκφοβισμό. Η παροχή ανατροφοδότησης για τις προσπάθειες που κάνουν είναι απαραίτητη προϋπόθεση. Παράλληλα, το σχολείο πρέπει να ενημερώσει τους γονείς σχετικά με τους τρόπους αναγνώρισης της εκφοβιστικής συμπεριφοράς και της

θυματοποίησης, ώστε να μπορούν να αναφέρουν συμπτώματα ανησυχητικής συμπεριφοράς του παιδιού τους που μπορούν να βοηθήσουν στην αναγνώριση κρούσματος εκφοβισμού. Κάποιες από τις συμπεριφορές που καταδεικνύουν ότι το παιδί είναι θύμα εκφοβιστικής συμπεριφοράς μπορούν να εντοπιστούν μετά το σχολείο, στο σπίτι, όπου οι γονείς μπορούν να παρατηρήσουν αλλαγές στη στάση του παιδιού τους. Παραδείγματα τέτοιων συμπεριφορών είναι η απροθυμία ή η άρνηση του παιδιού να πάει σχολείο, ο ισχυρισμός ξαφνικής αδιαθεσίας τα πρωινά, η φτωχή εργασία στο σπίτι, οι εφιάλτες τη νύχτα, το χαρτζιλίκι που εξαφανίζεται αδικαιολόγητα, η αφηρημάδα, ξαφνική εμφάνιση τραυλισμού, η απουσία αυτοπεποίθησης, η άρνηση του παιδιού να μοιραστεί τί του συμβαίνει.

Είναι επίσης πολύ σημαντικό να ενημερωθούν οι γονείς ότι έχουν ευθύνη να αναφέρουν στο σχολείο όλα τα κρούσματα σχολικού εκφοβισμού τα οποία έχουν παρατηρήσει και όχι μόνο εκείνα που έχουν ως θύμα το παιδί τους. Στους γονείς πρέπει να παρέχονται περαιτέρω πληροφορίες σχετικά με τρόπους με τους οποίους μπορούν να ενθαρρύνουν το παιδί τους να αναφέρει προβλήματα εκφοβιστικής συμπεριφοράς σε εκπαιδευτικούς του σχολείου.

Επιπλέον, αποτελεί ευθύνη του σχολείου να παρέχει βοήθεια στους γονείς να βρουν τον ρόλο που πρέπει να διαδραματίσουν στις παρεμβάσεις που γίνονται στο σχολείο ενάντια στο φαινόμενο του εκφοβισμού. Για παράδειγμα, μπορούν να επαινούν ή να επιβραβεύουν τα παιδιά για τη θετική συμπεριφορά ή να επιβραβεύει το σχολείο τους γονείς, όταν η κατάσταση των παιδιών αλλάζει προς το καλύτερο. Ταυτόχρονα, οι γονείς μπορούν να ενθαρρύνονται να δίνουν τις προτάσεις τους για καλύτερες παρεμβάσεις παράλληλα με τον σχολιασμό και την ανατροφοδότηση για τις πρακτικές που έχουν ήδη πραγματοποιηθεί.

Συχνά η δημιουργία θυτών και θυμάτων σχετίζεται άμεσα με το προφίλ της οικογένειας και τα οικογενειακά ζητήματα. Για τον λόγο αυτόν, το σχολείο μπορεί να οργανώσει εκπαιδευτικά εργαστήρια για τους γονείς και κηδεμόνες που να σχετίζονται με αποτελεσματικές τεχνικές και στρατηγικές που μπορούν να εφαρμοστούν στο σπίτι. Με τον τρόπο αυτόν, γίνεται κατανοητό ότι κάθε είδος εκφοβιστικής συμπεριφοράς στο σπίτι δε θα είναι αποδεκτό. Ταυτόχρονα, το σχολείο πρέπει να παροτρύνει τους γονείς να δείχνουν στα παιδιά τους για ποιους λόγους είναι απορριπτέα η εκφοβιστική συμπεριφορά. Απαραίτητη προϋπόθεση βοήθειας για τους γονείς αποτελεί η παροχή εντατικής συμβουλευτικής μαθητών και οικογένειας, που θα τους παρέχει γνώσεις σχετικά με νέες προσεγγίσεις αντιμετώπισης, επικοινωνίας και θετικής αλληλεπίδρασης με το παιδί τους.

Επίσης, το σχολείο μπορεί να προχωρήσει στην ανάπτυξη πολιτικής ενημέρωσης των γονιών για ώρες συναντήσεων με εκπαιδευτικούς, κατά τη διάρκεια των οποίων μπορούν να ενημερώνονται όχι μόνο για την πρόοδο του παιδιού, αλλά και για τη συμπεριφορά του. Το σχολείο είναι σημαντικό να διαβεβαιώνει τους γονείς ότι έχουν δικαίωμα να μοιραστούν όλους τους προβληματισμούς τους με τους εκπαιδευτικούς του σχολείου. Παράλληλα, με τη βοήθεια του εκπαιδευτικού μπορούν να έχουν την επιλογή να συζητήσουν και με τον σχολικό σύμβουλο. Οι συναντήσεις των εκπαιδευτικών με τους γονείς μπορούν να εστιάσουν σε θέματα που σχετίζονται με τον

κώδικα συμπεριφοράς και τους τρόπους υποστήριξης στους γονείς και στο σχολείο για να μειωθεί το πρόβλημα του εκφοβισμού.

Το σχολείο μπορεί επιπλέον να κάνει πρόσκληση στους γονείς, ειδικά σε εκείνους που τα παιδιά τους βρίσκονται σε ρόλο θύτη ή θύματος, να επισκεφτούν τις τάξεις των παιδιών τους και να παρακολουθήσουν τη διδασκαλία. Τέτοιες παρακολουθήσεις σε επίπεδο τάξης είναι πιθανό να βοηθήσουν την καλύτερη επικοινωνία μεταξύ γονέων και εκπαιδευτικών. Με τον τρόπο αυτόν, οι γονείς θα μάθουν τρόπους να στηρίζουν τις προσπάθειες που γίνονται από το σχολείο και τρόπους να βοηθήσουν το παιδί τους αποτελεσματικά. Οι εκπαιδευτικοί μπορούν να προσκαλέσουν τους γονείς να αναλάβουν ενεργητικό ρόλο, δηλαδή να βοηθούν τους μαθητές που έχουν προβλήματα μεταξύ τους και να δημιουργήσουν από κοινού ένα θετικό έργο.

Μπορεί επίσης να οργανωθεί ένας «κύκλος γονέων» από το σχολείο για τους γονείς παιδιών που είναι θύματα και θύτες, ο οποίος θα μπορούσε να βοηθήσει στην υποστήριξη των γονέων αναφορικά με το θέμα του εκφοβισμού. Ο κύκλος γονέων μπορεί να καλλιεργήσει την υγιή επικοινωνία μεταξύ των γονέων με βάση την εμπιστοσύνη, την αυθεντικότητα, την ειλικρίνεια και τον ανοικτό διάλογο. Ο συντονιστής του κύκλου θα πρέπει να εφαρμόσει τις παρακάτω πρακτικές, για να είναι αποτελεσματική η λειτουργία της ομάδας:

- Να ορίσει κανόνες για την ομάδα
- Να φροντίσει να παίρνει τον λόγο κάθε συμμετέχων/ουσα
- Να παροτρύνει τους συμμετέχοντες να χρησιμοποιούν προτάσεις σε πρώτο πρόσωπο για να μην διατυπώνονται ως κατηγορίες προς άλλους
- Να φροντίζει να αποφεύγονται οι προσωπικές επιθέσεις
- Να παροτρύνει τον αναστοχασμό πάνω στις απόψεις των άλλων
- Να δείχνει κατανόηση
- Να κατευθύνει τη συζήτηση σε ανεύρεση πιθανών λύσεων
- Να έρχεται σε συμφωνία με τους συμμετέχοντες για έλεγχο σχετικά με την επίλυση του προβλήματος

Δραστηριότητα 1/ Κεφάλαιο 8

Προαιρετικά, μέσω του αντίστοιχου θέματος στην ομάδα συζητήσεων (forum)

Η εξάπλωση των μέσων κοινωνικής δικτύωσης δημιούργησε ένα νέο κύμα σχολικού εκφοβισμού μέσω του διαδικτύου (Cyber-bullying). Λόγω του ότι τα παιδιά έχουν σήμερα πρόσβαση στο διαδίκτυο, αυξάνονται οι πιθανότητες να πέσουν θύματα ηλεκτρονικού εκφοβισμού και για τον λόγο αυτόν οργανώνονται αρκετές καμπάνιες. Ως εκπαιδευτικός, με ποιον τρόπο θα μπορούσατε να βοηθήσετε το σχολείο σας να οργανώσει μια σχετική ενημερωτική ημερίδα για γονείς και μαθητές;

Ανταλλάξτε απόψεις μέσω του σχετικού θέματος στο forum της ομάδας σας.

Εικόνα:

http://www.thestar.com/news/gta/2012/04/23/porter_how_a_toronto_high_school_fights_bullying_without_bullying_using_restorative_talking_not_discipline_and_suspensions.html

Πρακτικές που μπορούν να ακολουθήσουν οι γονείς του παιδιού που εκφοβίζεται:

- Να συζητούν με τη διεύθυνση του σχολείου ή τους εκπαιδευτικούς για το κρούσμα εκφοβισμού που προκάλεσε το παιδί τους
- Να συνεργάζονται με τη διεύθυνση και τους εκπαιδευτικούς του σχολείου, για να αντιμετωπιστεί η επιθετικότητα που εκδηλώνει το παιδί τους
- Να συνεργάζονται με τη διεύθυνση και τους εκπαιδευτικούς, ώστε να εφαρμόζονται οι κανόνες συμπεριφοράς, οι συνέπειες παραβίασής τους και η πρόληψη συμπεριφορών εκφοβισμού
- Να παρακολουθούν την εξέλιξη της κατάστασης και να διατηρούν επαφή με το σχολείο
- Να προσέχουν αν το παιδί τους λαμβάνει μέρος επαναλαμβανόμενα σε περιστατικά όπου εκδηλώνει εκφοβιστική συμπεριφορά και μετά το πέρας των σχολικών ωρών
- Να ενημερώνουν σχετικά με τέτοια περιστατικά τη διεύθυνση του σχολείου και τους εκπαιδευτικούς του παιδιού και να συνεργάζονται μαζί τους, για να λάβουν τη βοήθεια που χρειάζονται.

Πρακτικές που μπορούν να εφαρμοστούν από τους γονείς του παιδιού που είναι θύμα εκφοβισμού:

- Να συνεργάζονται με τη διεύθυνση του σχολείου και τους εκπαιδευτικούς για να είναι ενήμεροι για την έκταση των κρουσμάτων εκφοβισμού και τη σοβαρότητά τους, καθώς και για τους τρόπους με τους οποίους μπορεί να αντιμετωπιστεί το φαινόμενο
- Να παρέχουν στο παιδί τους την υποστήριξη και το κλίμα ασφάλειας που χρειάζεται, φροντίζοντας να μη νιώσει κριτική και στιγματισμό, ώστε να μπορέσει να τους μιλήσει. Αυτό είναι σημαντικό, επειδή τα παιδιά που εκφοβίζονται δυσκολεύονται να μιλήσουν στους γονείς τους (Ψάλτη & Κωνσταντίνου, 2007)
- Να ακούσουν με προσοχή αυτά που θέλει να μοιραστεί το παιδί μαζί τους για το πώς αισθάνεται και τί έχει ανάγκη να γίνει
- Να παρακολουθούν την εξέλιξη της κατάστασης, καθώς και τις συνέπειες που έχει το περιστατικό στην ψυχική υγεία του παιδιού τους.

Συνεργασία με ψυχολόγους

Η κοινότητα του σχολείου είναι σημαντικό να αναπτύξει σχέση συνεργασίας με λειτουργούς ψυχικής υγείας και κλινικούς ψυχολόγους για την αντιμετώπιση σημαντικών προβλημάτων για κάποιες περιπτώσεις μαθητών. Τέτοιες περιπτώσεις μπορούν να περιλαμβάνουν παιδιά που αντιμετωπίζουν κατάθλιψη ή δείχνουν μη φυσιολογική συμπεριφορά ή έχουν σοβαρό βαθμό ελλειμματικής προσοχής και υπερκινητικότητας (ΔΕΠΥ). Σε περίπτωση που παρατηρούνται σοβαρά και δύσκολα κλινικά συμπτώματα σε κάποιο παιδί, η επικοινωνία με κλινικό ψυχολόγο μπορεί να παρέχει ουσιαστική βοήθεια, καθώς επαγγελματίες, όπως κλινικοί ψυχολόγοι και λειτουργοί ψυχικής υγείας, έχουν τις απαραίτητες γνώσεις και δεξιότητες να προσφέρουν πολύτιμη βοήθεια σχετικά με την ορθή αντιμετώπιση.

Συγχρόνως, οι κλινικοί ψυχολόγοι μπορούν να παρέχουν ενημέρωση και εξηγήσεις στους εκπαιδευτικούς για το πόσο πολύπλοκες είναι οι «μη κανονικές –φυσιολογικές» συμπεριφορές και να τους προσφέρουν πολύτιμα σχόλια και πληροφορίες για τρόπους αντιμετώπισης των προβλημάτων ψυχικής υγείας που αντιμετωπίζουν οι μαθητές. Μπορεί να οργανωθεί εκπαίδευση των εκπαιδευτικών από τους ψυχολόγους πάνω σε σημαντικά εκπαιδευτικά θέματα που σχετίζονται με τον σχολικό εκφοβισμό και ειδικές περιπτώσεις που είναι δύσκολες στο χειρισμό. Το σχολείο μπορεί να προσκαλέσει ψυχολόγους να κατευθύνουν τους εκπαιδευτικούς στον τρόπο αντιμετώπισης του εκφοβισμού.

Μπορούν επίσης να σχεδιαστούν εκπαιδευτικά σεμινάρια από ψυχολόγους σχετικά με δραστηριότητες που μπορούν να οργανώσουν οι εκπαιδευτικοί στο σχολείο, με στόχο τις σκέψεις, τις συμπεριφορές και στάσεις των μαθητών, αλλά και τις διαπροσωπικές και συναισθηματικές δεξιότητές τους. Αυτά τα σεμινάρια μπορούν να έχουν ως άξονες θέματα, όπως η διαχείριση του θυμού, οι δεξιότητες ελέγχου των συναισθημάτων, η ικανότητα να είναι κανείς καλός ακροατής, δεξιότητες

επικοινωνίας, συμπόνιας, αποδοχής, μη κριτικής διάθεσης, εθνικής ταυτότητας, αποφυγής της προκατάληψης, στρατηγικές αντιμετώπισης του μετατραυματικού στρες και δημιουργία κλίματος εμπιστοσύνης.

Συνεργασία με την αστυνομία

Για να αντιμετωπιστεί ο εκφοβισμός, ιδίως κυρίως σε ακραίες περιπτώσεις όπως οι βανδαλισμοί, το σχολείο πρέπει να έρθει σε συνεργασία με την αστυνομία ή τις κοινοτικές αρχές. Το σχολείο μπορεί να σχεδιάσει μια σαφή πολιτική για την επικοινωνία και τη συνεργασία με τις τοπικές αστυνομικές αρχές, ώστε να περιορίζονται τα συναισθήματα ανασφάλειας. Τα μέτρα ασφαλείας που έχουν οριστεί θα πρέπει να τηρούνται σε συνεργασία με την αστυνομία και μετά από σαφή πληροφόρηση για τους προβληματισμούς και τις ανησυχίες που έχει το σχολείο σχετικά με τις διαστάσεις του εκφοβισμού και τους βανδαλισμούς που έχουν λάβει χώρα. Παράλληλα, κάποιος εκπαιδευτικός ή η διεύθυνση του σχολείου θα πρέπει να οριστούν υπεύθυνοι για την επικοινωνία με την αστυνομία σε περίπτωση που παρατηρούνται βανδαλισμοί ή ακραία εκφοβιστική συμπεριφορά που θέτει σε κίνδυνο τη σωματική υγεία των μαθητών ή παραβιάζει τα δικαιώματά τους.

Δραστηριότητα 2/Κεφάλαιο 8

Προαιρετικά, μέσω του αντίστοιχου θέματος στην ομάδα συζητήσεων (forum)

Αναλογιστείτε ότι αντιμετωπίζετε την εξής κατάσταση στην τάξη σας: Ένας μαθητής ασκεί σωματική βία εναντίον των μικρότερων σε ηλικία μαθητών ή μικρόσωμων συνομηλίκων και επιδιώκει με κάθε τρόπο να χτυπήσει ή να βλάψει κάποιον σωματικά, προκειμένου να τρομάξει τα θύματά του. Ποια βήματα θα ακολουθούσατε για την επίλυση της εκφοβιστικής συμπεριφοράς;

Ανταλλάξτε απόψεις μέσω του σχετικού θέματος στο forum της ομάδας σας.

8.4 Πρακτικές που μπορούν να εφαρμόζουν οι μαθητές έξω και μέσα στην τάξη

8.4.1 Πρακτικές για τους μαθητές έξω από την τάξη

Η συμπεριφορά των μαθητών έξω από την τάξη είναι πολύ σημαντική για την αντιμετώπιση του εκφοβισμού, επειδή τα περισσότερα περιστατικά εκφοβισμού συμβαίνουν έξω από την τάξη, δηλαδή στο διάλειμμα ή πριν και μετά το σχολείο. Με την ανάπτυξη σαφών πρακτικών που αφορούν στη συμπεριφορά των μαθητών έξω από

την τάξη μπορούν να βοηθηθούν μαθητές που εμπλέκονται συστηματικά σε περιστατικά σχολικού εκφοβισμού είτε ως θύτες, θύματα είτε ως αυτόπτες μάρτυρες. Αρχικά, όλο το προσωπικό του σχολείου, περιλαμβάνοντας εκπαιδευτικούς, αλλά και οδηγούς λεωφορείων και το προσωπικό που επιτηρεί τον χώρο του σχολείου το απόγευμα, πρέπει να εκπαιδευτεί στην αναγνώριση της εκφοβιστικής συμπεριφοράς και στην παροχή κινήτρων που ενθαρρύνουν τη θετική συμπεριφορά. Πρέπει παράλληλα να είναι σε θέση να αναγνωρίζουν τα διάφορα χαρακτηριστικά του εκφοβισμού, να έχει γνώση των χαρακτηριστικών της θυματοποίησης και να είναι σε θέση να προσεγγίζει τα παιδιά και να ξέρει σε ποιους να απευθυνθεί σε περίπτωση κρούσματος εκφοβισμού, όπως μέλη του προσωπικού υπεύθυνα για τον εκφοβισμό ή τους γονείς. Αξίζει να σημειωθεί πως υπάρχουν διαφορετικές δραστηριότητες που μπορούν να εφαρμοστούν σε διαφορετικές χρονικές περιόδους, κατά τη διάρκεια των οποίων οι μαθητές βρίσκονται έξω από την τάξη.

Εικόνα: <http://www.greatschools.org/parenting/bullying/4924-Kansas-trying-out-Finlands-anti-bullying-program.gs>

Συμπεριφορά των μαθητών κατά το διάλειμμα

Καταρχάς, το σχολείο πρέπει να προχωρήσει σε μια πολιτική που να στοχεύει στην αποτελεσματική επιτήρηση των μαθητών/τριών κατά την ώρα του διαλείμματος. Η αυξημένη επίβλεψη των μαθητών κατά τα διαλείμματα μπορεί να βοηθήσει στον εντοπισμό περιστατικών επιθετικότητας μεταξύ των μαθητών. Για την ακρίβεια, ένα προσεκτικά οργανωμένο πλάνο επιτήρησης, ειδικά στις περιοχές του σχολείου που παρατηρούνται τακτικά περιστατικά εκφοβισμού, μπορεί να βοηθήσει στην αντιμετώπιση του φαινομένου. Συχνά στα σχολεία υπάρχουν εκπαιδευτικοί που είναι υπεύθυνοι για την παιδονομία καθημερινά, παρόλα αυτά, αυτό δεν επαρκεί. Είναι απαραίτητο να καθοριστεί επακριβώς για κάθε εκπαιδευτικό ο ρόλος που καλείται να έχει στη διάρκεια της παιδονομίας και των συγκεκριμένων σημείων του σχολείου τα

οποία θα επιτηρεί. Αναφορικά με τον ρόλο των εκπαιδευτικών - παιδονόμων, το σχολείο πρέπει να ενθαρρύνει τους εκπαιδευτικούς να παροτρύνουν τους μαθητές να ζητούν βοήθεια όταν απειλούνται.

Άλλη πρόταση είναι οι εκπαιδευτικοί να παρατηρούν τη συμπεριφορά των μαθητών, ώστε να εντοπίζουν τα ψυχικά ή φυσικά χαρακτηριστικά εκφοβισμού ή ακόμη και συστηματικές αλλαγές στη συμπεριφορά των μαθητών. Παράλληλα, οι δάσκαλοι μπορούν να προβαίνουν σε συζητήσεις με μαθητές με ερωτήσεις ανοιχτού τύπου, οι οποίες στοχεύουν στην ενθάρρυνση των μαθητών να καταθέσουν τις εμπειρίες τους και να εκφράσουν ελεύθερα τα συναισθήματά τους.

Οι παιδονόμοι πρέπει να φροντίζουν να είναι ορατοί στις κοινόχρηστες περιοχές του σχολείου, όπως είναι οι διάδρομοι, οι σκάλες, η καντίνα, το γυμναστήριο, κ.ά., όπως επίσης και σε άλλα σημεία όπου παρατηρούνται συχνά περιστατικά εκφοβισμού. Είναι σημαντικό να αναφερθεί ότι στις τουαλέτες του σχολείου παρατηρούνται συχνά βανδαλισμοί και σοβαρά περιστατικά εκφοβισμού, οπότε επιβάλλεται ο συστηματικός έλεγχος από τους παιδονόμους. Χρειάζεται, επίσης, να παρέχονται οδηγίες συμπεριφοράς που να μη φαίνεται ότι σχετίζονται άμεσα με τον σχολικό εκφοβισμό, αλλά που μπορούν να έχουν ισχυρή επιρροή στην ανάπτυξη θετικής και επιθυμητής συμπεριφοράς με στοιχεία σεβασμού και υπευθυνότητας. Για την ακρίβεια, στη βιβλιογραφία αναφέρεται πως χαρακτηριστικά, όπως ο σεβασμός και η υπευθυνότητα μειώνουν την εμφάνιση εκφοβιστικής συμπεριφοράς και για τον λόγο αυτόν θα πρέπει να δοθεί ιδιαίτερη προσοχή στην προσπάθεια ανάπτυξής τους (Lane, Kalberg & Menzies, 2009). Στη διάρκεια του διαλείμματος, οι εκπαιδευτικοί πρέπει να μπορούν να εντοπίσουν απομονωμένους μαθητές που είναι πιθανό να είναι θύματα εκφοβιστικής συμπεριφοράς. Παραδείγματος χάριν, ένα μόνο ή στενοχωρημένο παιδί που κάθεται σιωπηλό, χωρίς φίλους, κατά τη διάρκεια του διαλείμματος ίσως να χρειάζεται βοήθεια. Η ανάγκη για βοήθεια, όμως, μπορεί να γίνει αντιληπτή μόνο, όταν ο εκπαιδευτικός που παιδονομεί, δεν παραβρίσκεται απλώς, αλλά παρατηρεί προσεκτικά αυτά που βλέπει, ψάχνοντας για αιτίες και επιχειρώντας να ερμηνεύσει τα περιστατικά. Αυτό που θα μπορούσε να κάνει ο δάσκαλος σε μια τέτοια περίπτωση είναι να συζητήσει με το εν λόγω παιδί και να του παρέχει τη στήριξη που χρειάζεται.

Κατά τη διάρκεια των διαλειμάτων η διοργάνωση δραστηριοτήτων και παιχνιδιών σε ομάδες συνεργασίας μπορεί να αποτελέσει αποτρεπτικό στοιχείο για την εκδήλωση συμπεριφορών σχολικού εκφοβισμού. Ταυτόχρονα, τα επιτραπέζια παιχνίδια μπορούν να συνεισφέρουν στη μείωση της ενδοσχολικής βίας κατά το διάλειμμα, εφόσον οι μαθητές θα είναι απασχολημένοι και παράλληλα θα διασκεδάζουν. Απαραίτητη προϋπόθεση για να εφαρμοστούν επιτυχώς τέτοιες δραστηριότητες, είναι να συμμετέχουν όσο το δυνατόν περισσότεροι μαθητές. Για να εξυπηρετηθεί ο στόχος αυτός, θα χρειαστεί να οριστούν συγκεκριμένοι κανόνες και οδηγίες που οι μαθητές θα πρέπει να ακολουθούν, όπως για παράδειγμα να παίζουν όλα τα παιδιά μαζί, να τηρούν τους κανόνες του παιχνιδιού, να συμμετέχουν, να χρησιμοποιούν τον εξοπλισμό του παιχνιδιού κατάλληλα, να επιστρέφουν στη θέση του ό,τι χρησιμοποιήσαν μετά την ολοκλήρωση του παιχνιδιού, να δείχνουν σεβασμό στους άλλους μαθητές κ.λπ. Ταυτόχρονα, οι εκπαιδευτικοί του σχολείου μπορούν να

αποφασίσουν να παίζεται μουσική από τα μεγάφωνα, κατά τη διάρκεια του διαλείμματος. Μια τέτοια πρακτική μπορεί να κατευνάζει τα εχθρικά ένστικτα και να ενδυναμώνει τα συναισθήματα ασφάλειας, χαράς και αγάπης στον χώρο του σχολείου (Swearer, Espelage & Napolitano, 2009).

Οι μαθητές του σχολείου μπορούν να δημιουργήσουν μια ομάδα βιντεογράφησης που να αποτελείται από μεγαλύτερους μαθητές και έναν εκπαιδευτικό. Η ομάδα αυτή θα μπορούσε να αναλάβει τη δημιουργία βίντεο τα οποία θα χρησιμοποιηθούν για τη διδασκαλία συγκεκριμένων κοινωνικών δεξιοτήτων και για την ενίσχυση θετικών συμπεριφορών έξω από την τάξη, μ' άλλα λόγια, στο λεωφορείο, στους χώρους του προαυλίου, αλλά και σε φαινόμενα που παρατηρούνται από τα σπίτια των μαθητών, όπως ο διαδικτυακός εκφοβισμός. Τόσο οι εκπαιδευτικοί όσο και οι μαθητές θα μπορούσαν να καταθέτουν τις ιδέες τους για το θέμα κατά τη διάρκεια αυτών των βίντεο.

Επίσης, ένας μαθητής θα μπορούσε να αναλάβει τον ρόλο του συμβούλου που θα στηρίζει, θα δίνει συμβουλές και θα ενισχύει τα θύματα εκφοβισμού. Η κοινωνική πίεση που επιβάλλεται από ομάδες συνομηλίκων μπορεί να σημειώσει σημαντική διαφορά στην αντιμετώπιση του εκφοβισμού. Για τον ρόλο των μαθητών - συμβούλων μπορεί να χρειαστεί ειδική εκπαίδευση, ώστε να βελτιωθούν οι δεξιότητές τους για επικοινωνία, εχεμύθεια, φιλική στάση και αποδοχή των άλλων. Επίσης, κατά τη διάρκεια των διαλειμμάτων οι μεγαλύτεροι μαθητές θα μπορούσαν να δίνουν συμβουλές και καθοδήγηση στους μικρότερους. Επιπλέον, κάποιοι μαθητές θα μπορούσαν να αναλάβουν την ευθύνη, μετά τον εντοπισμό απομονωμένων παιδιών, να τα βοηθήσουν να ενταχθούν σε μια παρέα. Μ' αυτόν τον τρόπο, θα ενισχυθεί η δημιουργία κλίματος ένταξης στο σχολείο. Οι μαθητές - σύμβουλοι, ωστόσο, πρέπει να επιτηρούνται από εκπαιδευτικούς και να μπορούν να ζητήσουν την καθοδήγηση τους, όταν κάποιο πρόβλημα χρήζει ιδιαίτερης προσοχής.

Συμπεριφορά των μαθητών πριν από την αρχή των μαθημάτων

Το σχολείο πρέπει να διαθέτει πληροφορίες σχετικά με τη συμπεριφορά των μαθητών και κατά τη μετάβασή τους στον σχολικό χώρο είτε πραγματοποιείται με ποδήλατο είτε με τα πόδια. Το μη εκπαιδευτικό προσωπικό μπορεί να συμβάλει στην πληροφόρηση αυτή, όπως για παράδειγμα ο οδηγός του σχολικού λεωφορείου και ο σχολικός τροχονόμος είναι σε θέση να ενημερώσουν για περιστατικά εκφοβισμού. Εκτός από αυτό, ένα μέλος του εκπαιδευτικού προσωπικού θα μπορούσε κάθε μέρα να προϋπαντεί στην είσοδο της σχολικής μονάδας μαθητές και γονείς. Επίσης, οι δάσκαλοι με την άφιξή τους στο σχολείο, θα μπορούσαν να οδεύουν αμέσως στην αίθουσα διδασκαλίας πριν από την έναρξη της διδακτικής ώρας. Κάτι τέτοιο θα μπορούσε να συντελέσει στην ελάττωση των προβλημάτων απειθαρχίας.

Επιπροσθέτως, μπορεί να διευκρινιστεί στους μαθητές ότι η έξοδος τους από την αίθουσα είναι απαραίτητη, μόλις έχουν τοποθετήσει την τσάντα τους στη θέση τους. Την ίδια στιγμή, επιτήρηση θα πρέπει να λαμβάνει χώρα σε όλους τους χώρους της

σχολικής μονάδας δηλαδή στις αίθουσες, στους διαδρόμους, στην αυλή, στο γήπεδο και στους εξωτερικούς χώρους.

Μεγάλης σημασίας είναι η πληροφόρηση και των γονέων από το σχολείο. Αυτό μπορεί να γίνει επισήμως με ένα ενημερωτικό φυλλάδιο που θα λάβουν οι γονείς και θα αφορά στην επιτρεπτή διάρκεια παραμονής των μαθητών στον σχολικό χώρο και τη σημασία της έγκαιρης προσέλευσης στο σχολείο από τους μαθητές τόσο για την επίτευξη των μαθησιακών στόχων, αφού δεν χάνεται πολύτιμος διδακτικός χρόνος, όσο και για τη μείωση της απειθαρχίας και των κρουσμάτων εκφοβισμού. Πέρα από τους γονείς, είναι απαραίτητο να ενημερωθούν και όλοι οι μαθητές για τη θέσπιση σαφών κανόνων και οδηγιών που αφορούν στην άφιξή τους στον σχολικό χώρο. Για παράδειγμα, κάποιοι από αυτούς τους κανόνες θα μπορούσαν να είναι:

- φτάνω στην αίθουσα στην ώρα μου
- τοποθετώ την τσάντα μου στη θέση μου και βγαίνω έξω στην αυλή
- δεν μιλάω με εξωσχολικούς
- δεν έχω μαζί μου πολύτιμα αντικείμενα
- δεν φωνάζω, δεν κάνω φασαρία όταν μπαίνω στο σχολείο

Συμπεριφορά των μαθητών μετά το πέρας των μαθημάτων

Πρέπει να είναι σαφές στους γονείς ότι είναι υπεύθυνοι για την έγκαιρη παραλαβή των παιδιών τους από τον σχολικό χώρο, αμέσως μετά το πέρας των μαθημάτων. Όσον αφορά στα παιδιά που συμμετέχουν σε ενδεχόμενο πρόγραμμα απογευματινής επιτήρησης, θα πρέπει το σχολείο να μεριμνήσει για την ανάθεση αυτής της δουλειάς σε κατάλληλο και υπεύθυνο άτομο και όχι σε οποιονδήποτε ενήλικα (έναν γονέα ή κάποιο μέλος του διοικητικού προσωπικού). Το άτομο που θα επιλεγεί θα πρέπει να είναι σε θέση να επικοινωνεί και να αλληλεπιδρά αποτελεσματικά με τα παιδιά. Στο εξωτερικό, ορισμένες χώρες προσλαμβάνουν φύλακα για την επιτήρηση και την ασφάλεια του σχολείου όταν δεν λειτουργεί. Στα σχολεία που δεν υπάρχει τέτοια φύλαξη και εμφανίζονται βανδαλισμοί τις μη εργάσιμες ώρες, θα πρέπει να ληφθούν μέτρα για την ασφάλεια και προστασία της περιουσίας του σχολείου. Ακόμα, είναι απαραίτητο να ενημερωθούν όλοι οι μαθητές σχετικά με τη θέσπιση σαφών κανόνων και οδηγιών για την έξοδό τους από τον σχολικό χώρο. Για παράδειγμα κάποιοι από αυτούς τους κανόνες θα μπορούσαν να είναι:

- παίρνω μαζί μου όλα μου τα πράγματα πριν βγω από την αίθουσα
- δεν μιλάω με άτομα εκτός σχολείου, όσο περιμένω τους γονείς μου να έρθουν να με πάρουν
- δεν τρέχω όταν φεύγω απ' το σχολείο
- δεν φωνάζω, δεν κάνω φασαρία, αφού χτυπήσει το κουδούνι για το σχόλασμα

Καθορισμός κώδικα συμπεριφοράς για το σχολείο με τη συνεργασία των μαθητών, των εκπαιδευτικών και των γονέων αναφορικά με τη συμπεριφορά των μαθητών έξω από την τάξη

Οι κανόνες θα πρέπει να χαρακτηρίζονται από συντομία, σαφήνεια και ακρίβεια και, παράλληλα, θα πρέπει να προβλέπουν άμεσες συνέπειες για επιθετικές συμπεριφορές, αλλά και άμεση επιβράβευση για επιθυμητές συμπεριφορές. Μέσω του κώδικα συμπεριφοράς, πρέπει να προωθούνται αξίες όπως το αίσθημα δικαίου, ο σεβασμός, η ενσυναίσθηση και η υπευθυνότητα. Είναι σημαντικό να ορίζεται με ξεκάθαρο τρόπο τί αποτελεί επιθυμητή συμπεριφορά και τι αποτελεί μη αποδεκτή συμπεριφορά καθώς επίσης και ποιες είναι οι επιπτώσεις μη συμμόρφωσης με τους κανόνες. Ο κώδικας θα πρέπει να είναι γραμμένος σε κατανοητή γλώσσα, ανάλογα με την ηλικία των μαθητών/τριών, θα πρέπει να έχει σαν αποδέκτες τους ενήλικες και τους μαθητές και να είναι αναρτημένος σε εμφανές σημείο, ώστε να έχουν όλοι πρόσβαση σε αυτόν.

Περιεχόμενο του κώδικα συμπεριφοράς

Όλοι οι εμπλεκόμενοι (μαθητές, γονείς, δάσκαλοι) θα πρέπει να δώσουν έναν σαφή και κατανοητό ορισμό του ποια είναι μια εκφοβιστική συμπεριφορά. Όλοι μπορούν να κάνουν τις προτάσεις τους για τους κανονισμούς στο πλαίσιο του σχολείου και, στη συνέχεια, να καταλήξουν ομόφωνα σε περιεκτικούς και σαφείς κανόνες του κώδικα συμπεριφοράς. Παραδείγματα ξεκάθαρων προτάσεων είναι τα εξής:

- Δεν εκφοβίζουμε τους συμμαθητές μας
- Βοηθάμε τους συμμαθητές μας, όταν κάποιος τους εκφοβίζει
- Αν κάποιος παιδί είναι μόνο του, κάνουμε παρέα μαζί του
- Αν ξέρουμε ότι κάποιος ή κάποια παιδιά ενοχλούν ένα άλλο παιδί, ενημερώνουμε έναν ενήλικα στο σχολείο και στο σπίτι

Για να διευκολυνθεί η εμφάνιση επιθυμητών συμπεριφορών από πλευράς των παιδιών, θα πρέπει να οργανώνονται συναντήσεις με τους μαθητές σε εβδομαδιαία βάση. Στις συναντήσεις αυτές θα υπάρχει επικοινωνία με τους μαθητές και οι δάσκαλοι με τα κατάλληλα ερεθίσματα θα τους ενθαρρύνουν να ακολουθούν τους κανόνες του κώδικα.

Στον κώδικα συμπεριφοράς πρέπει να είναι σαφές ποια συμπεριφορά προσδοκούμε από τα θύματα, δηλ. τους αποδέκτες του εκφοβισμού, όπως για παράδειγμα:

- ανάφερε το συμβάν σε κάποιον δάσκαλο
- ανάφερε το συμβάν στον διευθυντή του σχολείου
- πες το στους γονείς σου
- μην το περνάς μόνος/η σου
- ζήτη βοήθεια
- δείξε αποφασιστικότητα και αυτοπεποίθηση
- βρες τρόπο να εκφράσεις τα συναισθήματά σου (μέσω μιας ζωγραφιάς, γράφοντας ή συζητώντας)
- κάνε παρέα με παιδιά με τα οποία νιώθεις άνετα και τα εμπιστεύεσαι

Εξίσου σημαντική είναι και η συμπεριφορά των αυτοπτών μαρτύρων. Για τον λόγο αυτόν, θα πρέπει ο κώδικας συμπεριφοράς να περιλαμβάνει ξεκάθαρους κανόνες και γι' αυτή την ομάδα, όπως για παράδειγμα:

- ανάφερε το συμβάν σε κάποιον ενήλικα
- δώσε τη βοήθειά σου στους μαθητές που τη χρειάζονται
- κάνε παρέα με παιδιά που δεν έχουν παρέα και προσκάλεσέ τα στην παρέα σου
- αν ξέρεις ότι κάποιο ή κάποια παιδιά ενοχλούν ένα άλλο παιδί, ενημέρωσε έναν ενήλικα στο σχολείο και στο σπίτι
- να είσαι διακριτικός και να μην κουτσομπολεύεις σχετικά με το συμβάν

Όσον αφορά στην τιμωρία των θυτών, θα πρέπει να χρησιμοποιείται μόνο όταν πρέπει. Η σωματική τιμωρία, πάντως, έχει αρνητικές συνέπειες και ενδέχεται να αυξήσει την επιθετικότητα των θυτών (Olweus, 1993). Για να είναι αποτελεσματική μια τιμωρία, πρέπει οι εκπαιδευτικοί να λάβουν υπόψη τους τα εξής:

- Οι θύτες θα πρέπει να έχουν γνώση των κανόνων του σχολείου, όπως και των επιπτώσεων μη συμμόρφωσής τους σε αυτούς
- Γονείς και δάσκαλοι θα πρέπει να δείχνουν σταθερότητα και συμφωνία στις τιμωρίες, ώστε ο θύτης να μην μπερδεύεται και να μην εκμεταλλεύεται την έλλειψη επικοινωνίας μεταξύ των ενηλίκων
- Ο δάσκαλος θα πρέπει να εξηγεί στον θύτη τον λόγο της τιμωρίας του και το γεγονός ότι όλοι είναι υπεύθυνοι για τις πράξεις τους. Πριν από την τιμωρία, θα πρέπει να προηγείται μια εποικοδομητική συζήτηση μεταξύ δάσκαλου και μαθητή
- Τέλος, δεν πρέπει να νιώσουν οι θύτες ότι τους εκδικούμαστε ή τους απορρίπτουμε μέσω της τιμωρίας. Πρέπει να είναι ξεκάθαρο ότι η συμπεριφορά τους είναι η αποδοκιμαστέα και δεν απορρίπτουμε τους ίδιους

8.4.2 Πρακτικές που μπορούν να εφαρμόσουν οι μαθητές μέσα στην τάξη:

- Να προσδιορίζουν ποιοι μαθητές βρίσκονταν ενώπιό με το περιστατικό του εκφοβισμού
- Να μπορούν να ξεκαθαρίσουν εάν οι ίδιοι ή οι άλλοι συμμαθητές συμμετείχαν στο περιστατικό ως ουδέτεροι παρατηρητές ή αν ήταν ενθαρρυντικοί προς το παιδί που πραγματοποίησε τον εκφοβισμό
- Να συζητούν με τον εκπαιδευτικό σχετικά με την κατάλληλη συμπεριφορά σε μια τέτοια κατάσταση, δηλαδή, αν θα έπρεπε να απευθυνθούν σε κάποιον εκπαιδευτικό ή γονιό για βοήθεια, να ρωτούν σχετικά με τις ευθύνες που έχουν, όταν βλέπουν να συμβαίνει κάποιο περιστατικό εκφοβισμού
- Να συζητούν σχετικά με το τί θα έπρεπε να κάνουν, για να αντιμετωπιστεί ο εκφοβισμός και να εξασφαλιστεί ένα ασφαλές κλίμα τόσο για τα ίδια τα παιδιά όσο και για τους υπόλοιπους συμμαθητές τους

Εικόνα: <http://www.yorkregionanti-bullying.org/>

Στάσεις που μπορούν να κρατήσουν οι μαθητές, ως στρατηγικές αντιμετώπισης των περιστατικών σχολικού εκφοβισμού, που απευθύνονται από μαθητές προς άλλους μαθητές στο πλαίσιο του σχολείου, μπορούν να περιλαμβάνουν:

- Την αποφυγή εστίασης στο να προσάψουν κατηγορίες
- Την προσέγγιση των μαθητών με σκοπό την παροχή υποστήριξης
- Τη θεώρηση ενός μοντέλου - προτύπου σωστής συμπεριφοράς προς τους άλλους
- Την πραγματοποίηση συμβουλευτικών δράσεων μεταξύ των συμμαθητών
- Την πραγματοποίηση διαμεσολάβησης μεταξύ συμμαθητών για την επίλυση διενέξεων και προβλημάτων

Σύνοψη

Το φαινόμενο του σχολικού εκφοβισμού παρατηρείται συχνά στα σχολεία, επιφέροντας σημαντικές δυσμενείς επιπτώσεις στην ψυχική υγεία των μαθητών που πέφτουν θύματα. Οι συνηθέστερες μορφές εκφοβιστικής συμπεριφοράς είναι λεκτικές, παρόλα αυτά παρατηρούνται και πιο σοβαρά κρούσματα, που αφορούν σε κοινωνικό αποκλεισμό, σωματική βία και παρενόχληση. Ωστόσο, κατά την αντιμετώπιση εκφοβιστικών συμπεριφορών **που έχουν εκδηλωθεί, πρέπει να αποφεύγεται ο στιγματισμός τόσο του παιδιού που εκδηλώνει την εκφοβιστική συμπεριφορά όσο και των μαθητών- παρατηρητών.** Για τον λόγο αυτόν, η ενημέρωση των εκπαιδευτικών σχετικά με πρακτικές που στοχεύουν στην πρόληψη και την αντιμετώπιση του φαινομένου χρήζει ιδιαίτερης προσοχής και σημασίας.

Η πιο συνηθισμένη αντίδραση των παιδιών που υφίστανται εκφοβισμό είναι να στραφούν σε φίλους ή να απομονωθούν, καθώς θεωρούν ότι η εμπλοκή κάποιου ενήλικα δε θα βοηθήσει ή θα χειροτερέψει την κατάσταση. Έτσι, οι γονείς και οι εκπαιδευτικοί συχνά βρίσκονται σε άγνοια για το τί συμβαίνει στα παιδιά. Συνεπώς, είναι εξαιρετικά σημαντικό οι πρακτικές που εφαρμόζονται στο εκάστοτε σχολείο να επικεντρώνονται στη συνεργασία και συνεννόηση όχι μόνο μεταξύ των εκπαιδευτικών και των γονιών, αλλά και στην εμπιστοσύνη ανάμεσα στους μαθητές και τους εκπαιδευτικούς τους.

Κάθε πρακτική που τίθεται σε εφαρμογή οφείλει να διαπνέεται από ψυχοπαιδαγωγικές προσεγγίσεις. Για να είναι επιτυχημένη μια πρακτική του σχολείου, οι εκπαιδευτικοί πρέπει να εκπαιδεύονται και να ευαισθητοποιούνται, ερχόμενοι σε επαφή με επαγγελματίες ψυχικής υγείας, ώστε να μπορέσουν να προχωρήσουν στην ξεκάθαρη διατύπωση οδηγιών και συμβουλών για την πρόληψη και την αντιμετώπιση του σχολικού εκφοβισμού. Ο ρόλος τους πρέπει να είναι ενεργός, συμβουλευτικός και διευκολυντικός και να εμπνέει τη διαμεσολάβηση μαθητών για την επίλυση προβλημάτων που έχουν παρατηρηθεί.

Βιβλιογραφική τεκμηρίωση

Ελληνόγλωσση

- Ματσαγγούρας, Η. (2002). *Η Διαθεματικότητα στη Σχολική Γνώση*. Αθήνα: Εκδόσεις Γρηγόρη.
- Ψάλτη, Α. & Κωνσταντίνου, Κ. (2007). Το φαινόμενο του εκφοβισμού στα σχολεία δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Η επίδραση φύλου και εθνο-πολιτισμικής προέλευσης. *Ψυχολογία*, 14(4), 329–345.

Ξενόγλωσση

- Burke, E. & Herbert, D. (1996). Zero tolerance policy: combating violence in schools. *Preventive Violence in Schools, Bulletin/April*, 49–54.
- Clarke, E.A. & Kiselica, M.S. (1997). A systemic counselling approach to the problem of bullying. *Elementary School Guidance and Counselling*, 31, 310–325.
- Creemers, B.P.M. & Kyriakides, L. (2008). *The dynamics of educational effectiveness: A contribution to policy, practice and theory in contemporary schools*. London: Routledge.
- Cowie, H. & Sharp, S. (1996). *Peer Counselling in School: A Tune to Listen*. London: David Fulton.
- Elsea, M. & Smith, P. (1998). The long-term effectiveness of anti-bullying work in primary schools. *Educational Research*, 40 (2), 203–218.
- Fan, X. & Chen, M. (2001). Parent Involvement and students academic achievement: A meta-analysis. *Educational Psychology Review*, 13 (1), 1–22.
- Fuller, A. (1998). *From Surviving to Thriving: Promoting Mental Health in Young People*. Camber-well Victoria, Australian Council of Education Research Press.
- Heller, G. (1996). Changing the school to reduce student violence: what works. *Preventing Violence in Schools, Bulletin/April*, 1–10.
- Lane, K.L., Kalberg, J.R. & Menzies, H.M. (2009). *Developing schoolwide Programs to prevent and Manage problem behaviors. A Step-by-Step Approach*. New York: The Guilford Press.
- Olweus, D. (1993). *Bullying at school*. Oxford: Blackwell Publishers.
- O’Moore, M. (1997). *Critical issues for teacher training to counter bullying and victimization*. European Conference on Initiatives to Combat School Bullying: Keynote Addresses. <http://www.gold.ac.uk>
- Rodkin, P. & Hodges, E. (2003). Bullies and victims in the peer ecology: Four questions for psychologists and school professionals. *School Psychology Review*, 32, 384–400.
- Swearer, S. M., Espelage, D. L. & Napolitano, S. A. (2009). *Bullying prevention and intervin: Realistic strategies for schools*. New York, NY: Guilford Press.
- Tsiantis, I. (2008a). School bullying: Speak up-don’t be frightened. *The Parliament Magazine*, 262, 32.
- Tsiantis, I. (2008b). Implementing intervention —what we learnt from a two-year preventive programme. *Public Service Review*, European Union, 16.

Waterman, J. & Walker, E. (2009). *Helping at-risk students. A group counselling approach for grades 6-9*. New York: The Guilford Press.

Διαδικτυογραφία

(Ανάκτηση 15 Δεκεμβρίου 2014)

<http://www.antibullyingnetwork.gr/page.aspx?id=106>

<http://www.bullyingprevention.org/index.cfm/ID/2/Best-Practices/>

http://www.thestar.com/news/gta/2012/04/23/porter_how_a_toronto_high_school_fights_bullying_without_bullying_using_restorative_talking_not_discipline_and_suspensions.html

<http://www.greatschools.org/parenting/bullying/4924-Kansas-trying-out-Finlands-anti-bullying-program.gs>

<http://www.yorkregionanti-bullying.org/>

<http://www.education.vic.gov.au/about/programs/bullystoppers/Pages/bullystopmodules.aspx>

Προτεινόμενη συμπληρωματική βιβλιογραφία για περαιτέρω μελέτη

- Ασημόπουλος, Χ., Χατζηπέμου, Θ., Σουμάκη, Ε., Διαρεμέ, Σ., Γιαννακοπούλου, Δ. & Τσιάντης, Ι. (2008): Το φαινόμενο του εκφοβισμού στο δημοτικό σχολείο: Απόψεις μαθητών, απόψεις εκπαιδευτικών. *Παιδί και Έφηβος*, 10(1), 97–110.
- Γιαννακοπούλου, Δ., Διαρεμέ, Σ., Σουμάκη, Ε., Χατζηπέμου, Θ., Ασημόπουλος, Χ. & Τσιάντης, Ι. (2010): Καταγραφή αναγκών και ευαισθητοποίηση για το φαινόμενο του εκφοβισμού σε σχολεία της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης στην περιοχή της Αθήνας. *Ψυχολογία*, 17(2), 156–175.
- Κουρκούτας, Η. & Θάνος, Θ. (Επιμ.) (2013). *Σχολική βία και παραβατικότητα. Ψυχολογικές, κοινωνιολογικές, παιδαγωγικές διαστάσεις. Ενταξιακές προσεγγίσεις και παρεμβάσεις*. Αθήνα: Τόπος.